

Research on the attribution of the treatise *Ausaaf al-Qolub* to Ibn-Khafif

Moein kazemifar *

1-Abstract

There is a valuable manuscript called *Ausaaf al-Qolub* which is held in Astaan Qods library in Mashhad. The index of the library attributed the manuscript to Ibn Khafif, great Persian Sufi (from Shiraz in 10/4 century). Although Carl Brockelmann mentioned the manuscript in the index of Ibn Khafif's works, Annemarie Schimmel hesitated in this attribution because in the old biographies about Ibn Khafif has not mentioned the name of the treatise. The article tries to demonstrate that the manuscript is truly written by Ibn Khafif, great Persian Sufi. Three series of reasons helped us with discovering the real author of the manuscript, Firstly 'chain of narrators' and secondly Content similarity between *Ausaaf al-Qolub* and Ibn Khafif's statements quoted in *Helyat al-Aulia* by Abu Noaim Isfahani (One of the greatest biographer in Sufi history who personally was familiar with Ibn Khafif and took a part in his lessons as his disciple) and thirdly the similarity between some personal information such as travels to Mekka and Qods mentioned in *Ausaaf al-Qolub* and the information which is available about Ibn Khafif travels in his biographies. These three series of reasons confidently show the real author of the treatise is Ibn-Khafif and the article suggests that the real name of the treatise is something other than *Ausaaf al-Qolub*.

2- Introduction

However Ibn Khafif is one of the prominent faces of Persian Sufism, his books and treaties have been widely neglected in Iran. Bulks of his works have been edited by non-Iranian scholars. Recently, I have been informed of a manuscript in Astan Qods library attributed to Ibn Khafif. In the later efforts turned out two great scholars- Carl Brockelmann and Annemarie Schimmel- discussed regarding attribution of the manuscript to the Ibn khafif. While Brockelmann mentioned the treaties in the list of Ibn Khafif's works, Schimmel implicitly refuses the attribution. There for I was motivated to find out the real writer of the treaties.

3- Material & Methods

This is a very detailed treatise that except for a few pages, is completely has reached to us. The text mentioned to his author by 'Abu Abd al-lah' The real name of the treatise has not been noted in manuscript and it is assumed that the librarian recorded its name 'Ausaaf al-Qolub' because this phrase has been mentioned many times in the front pages of the manuscript. This treatise contains an introduction and four chapters in which the author answered to question of an anonymous Questioner. The subjects of the chapters are as follows, heart, Sama of Quran, Existence and Sama of poems.

Three groups of proofs support the idea that the treatise is really written by Ibn Khafif. First, chain of narrators; the author of the treatise mentioned name of narrators who narrated Hadith directly or indirectly to him, and name of most of these narrators are found in *Sirat Ibn Khafif* - an important biography of Ibn Khafif written by his disciple Deylami- as masters of Ibn Khafif in Hadith. Moreover, through comparing content of the treatise with *Helyat al-Aulia* of Abu Noaim Isfahani (One of the greatest biographer in Sufi history who personally was familiar with

* Assistant Professor, Department of Persian language and Literature, Shiraz university, Shiraz, Iran.
kazemimiein@shirazu.ac.ir

Ibn Khafif and took a part in his lessons as his disciple) Undoubted matches were observed i.e. most of content regarding Ibn Khafif's sayings in Helyat al-Aulia was taken from Ausaaf al-Qolub. Additionally there is some personal information such as travels in Ausaaf al-Qolub that coincides the information from authentic biographies of Ibn khafif; for example, the author of Ausaaf al-Qolub has described some of his observations in Mekka and Quds -The two destinations mentioned in Ibn Khafif's account of lifelike Sirat Ibn Khafif of Deylami.

4- Discussion of Results & Conclusions

Based on these three series of reasons, there is almost no doubt that the 'Abu Abd al-lah' mentioned in treatise as the author is no one but ' Abu Abd al-lah Ibn Khafif'. Also, according to titles of Ibn Khafif's treatise listed in his biographies and the content of the treatise, it is guessed that the real title of the treatise is 'al-Fosul fi al-Osul'.

Considering length of the treatise which is several times greater than Ibn Khafif's other books, on the whole, knowing the real author of the manuscript is a great help in recognizing Ibn-Khafif's beliefs. In addition, if we accept the conclusion, this treatise has a great contribution to the researches regarding Sufism in the fourth century and the recognition of Sufism in Shiraz.

5- Keywords

Ibn-Khafif, Deylami, Ausaaf al-Qolub, Manuscript, Helyat al-Aulia

6- Sources

- Brockelmann, Carl (1959). *Taarikh al-Adab al-Arabi*. Translator Abd al-Halim al-Najjar, 6 volumes, Cairo: Dar al-Maaref.
- Deylami, Abu al-Hasan(1985). *Sirat-e Sheikh-e Kabir*, Translator Yahya ibn Junayd, Editor Annemarie Schimmel, Tehran: Babak.
- Ibn Asaaker(1995). *Tarikh Dameshq*. Editor Amr ibn Qarame, 80 volumes, Damascus: Dar al-Fekr.
- Ibn Khafif, Abu Abd al-lah (1999). "Treatise of Fazl al-Tassavof al al-Mazaheb". *Maaref*. Editor Fateme Alaghe, 15, 1 &2, Pp. 51-80.
- Ibn Khafif, Abu Abd al-lah(2000). "Sharaf al-Foqara" *Maaref*. Editor Fateme Alaghe, 16, 1 , Pp. 98-132.
- Isfahaani Abu Noaim(1974). *Helyat al-Aulia*. Editor Mostafa Abd al-Qaader, 10 volumes, Cairo: Saadat.
- Jonayd Shirazi, Abu al-Qasem(1950). *Shad al- Ezar*. Editors Mohammad Qazvini and Abbas Eqbal, Tehran: Majles Librory.
- Samaani, Abd al-Karim(1967). *Al-Ansab*. 13 volumes, Editor Abd al-Rahman ibn Yahya. HeidarAbad: Dayerat al-Maaref.
- Sobieroj, Florian(1990). *Ibn-Hafif aš-Širāzī und seine Schrift zur Novizenerziehung (Kitāb al-iqtisād)* : biographische Studien, Edition und Übersetzung. Stuttgart : Steiner.
- Sobki, Taj al-Din(1992). *Tabaqaat al-Shafeiyye al-Kobraa*. Editor Abd al-Fattah Mohammad & Mahmood Mohamma Tanahi, Secand publication, 10 volumes, Cairo: Dar Ehyaa

فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۱۲۹-۱۴۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۶/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۹/۱۸

doi: [10.22108/RPLL.2019.118670.1566](https://doi.org/10.22108/RPLL.2019.118670.1566)

پژوهشی در انتساب رساله *اوصاف القلوب* به ابن خفیف

معین کاظمی فر*

چکیده

ابوعبدالله بن خفیف (۲۶۹-۳۷۱ ق) یکی از شناخته‌شده‌ترین صوفیانی است که در انتقال آموزه‌های تصوف بغداد به سایر نقاط ایران به‌ویژه فارس نقش اساسی داشته است. با همه اهمیت که او در تاریخ تصوف دارد، آثارش پراکنده و گمنام است و پژوهشگران غیرایرانی بیش از ایرانیان به شناسایی و تصحیح آثارش اهتمام جسته‌اند. در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای با عنوان «*اوصاف القلوب*» نگهداری می‌شود که به ابوعبدالله ابن خفیف منتسب شده است. کارل بروکلمان نیز این کتاب را جزو آثار او آورده است؛ اما آن‌هماری شیمیل بدان سبب که این کتاب در منابع قدیم، در فهرست آثار ابن خفیف نیامده، آن را از آثار او ندانسته است. در متن، از نویسنده تنها با نام «ابوعبدالله» یاد شده است. این مقاله که با روش کتابخانه‌ای و بر مبنای اصول متن‌پژوهی سامان یافته، در پی آن است که با عرضه سه دسته دلیل نشان دهد نویسنده این رساله «ابوعبدالله ابن خفیف» است. دلایلی که در این مقاله بدان‌ها استناد شده است از سه طریق به دست آمده است: با بررسی سلسله روایان احادیث منقول در کتاب؛ با مقایسه بخش‌هایی از رساله یادشده با نقل‌قول‌هایی که از ابن خفیف در *حلیة الاولیای ابونعیم اصفهانی* ذکر شده است؛ با اطلاعاتی که نویسنده از مسافرت‌های خود در این رساله عرضه کرده است.

واژه‌های کلیدی

ابوعبدالله ابن خفیف؛ *اوصاف القلوب*؛ دیلمی؛ سلسله روایان؛ ابونعیم اصفهانی

مقدمه

شیخ کبیر ابوعبدالله ابن خفیف شیرازی (۲۶۹-۳۷۱ ق) عارفی است که نام او بسیار شنیده شده، اما آثارش کمتر خواننده شده است. پژوهشگران عرفان اسلامی به هر تحقیق معتبر و اصیل در باب تاریخ و تحولات تصوف مراجعه کنند،

*استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران kazemimiein@shirazu.ac.ir

نام ابن خفیف را جزو شاخص‌ترین چهره‌های عرفان اسلامی می‌یابند؛ اما با این همه در سرزمین خود کمابیش ناشناخته مانده است و هموطنان او چندان به تصحیح و انتشار آثار او همت نکرده‌اند. گویا هر قدر او در کشور زادگاهش غریبه بوده است، عرفان‌پژوهان و اسلام‌شناسان غربی او را می‌شناسند و به او توجه دارند. از این‌روست که مهم‌ترین تحقیقات درباره‌ او را باید در آثار کسانی مثل لویی ماسینیون، فریتز مایر و هلموت ریتر جستجو کرد. در بین محققان غربی نیز دو پژوهشگر آلمانی بیشترین سهم را در تحقیقات درباره‌ ابن خفیف و تصحیح آثار او داشته‌اند. از آن دو، یکی آنه‌ماری شیمل است. او ترجمه فارسی کتاب *سیره الشیخ ابوعبدالله خفیف* را تصحیح کرد که به نام *سیرت شیخ کبیر شناخته می‌شود* (دیلمی، ۱۳۶۳). کتابی که صرف نظر از خود آثار شیخ، مهم‌ترین منبع برای شناخت ابن خفیف است. ابوالحسن دیلمی این کتاب دلنشین و گیرا را درباره‌ احوال و آرا و آثار شیخ خود، ابن خفیف به عربی نوشت و رکن‌الدین یحیی بن جنید شیرازی آن را به فارسی ترجمه کرد. شیمل این کتاب را همراه با مقدمه‌ای محققانه و مفصل درباره‌ ابن خفیف منتشر کرد و در انتهای آن نیز دو رساله کوتاه ولی بسیار مهم ابن خفیف یعنی *معتقد ابن الخفیف* و *وصیة ابن الخفیف* را تصحیح و ضمیمه کرد. محقق دیگر آلمانی که عمر خود را بر تحقیق درباره‌ ابن خفیف گذاشت، فلورین زویروی، استاد دانشگاه فردریش شیلر ینای آلمان است. او رساله دکتری خود را با عنوان «*Novizenerziehung zur Schrift und seine Sīrāzī-as Haffīf Ibn*» درباره‌ ابن خفیف نوشت و بعدها آن را همراه با تصحیح مفصل‌ترین اثر به‌جامانده از ابن خفیف یعنی کتاب *الاقتصاد* در آلمان چاپ کرد (Sobieroj, 1990). در ایران تنها محققى که به تصحیح و بازشناسی آثار ابن خفیف همت گماشت خانم فاطمه علاقه است که دو رساله کوتاه از شیخ یعنی رساله‌های *شرف الفقراء* (ابن خفیف، ۱۳۷۷) و *فضل التصوف علی المذاهب* (همان، ۱۳۷۸) را تصحیح و در مجله معارف منتشر کرد.

به‌تازگی نویسنده این پژوهش از وجود نسخه‌ای خطی از رساله‌ای موسوم به *اوصاف القلوب* در کتابخانه آستان قدس رضوی آگاه شد که در فهرست کتابخانه آستان به نام ابوعبدالله ابن خفیف شیرازی ثبت شده است. در تحقیقات بعدی روشن شد کارل بروکلیمان نیز در جلد چهارم از کتاب *تاریخ الأدب العربی* نسخه‌هایی از سه اثر شیخ را شناسایی کرده است؛ یکی از این سه اثر همان کتاب *اوصاف القلوب* است و محل نگهداری نسخه آن را نیز مشهد دانسته است (بروکلیمان، ۱۹۵۹، ج ۴: ۷۷). آنه‌ماری شیمل در مقدمه خود بر کتاب *سیرت شیخ کبیر* به هنگام برشمردن آثار شیخ به این کتاب نیز اشاره می‌کند؛ اما بدان جهت که در دو کتاب شاگرد شیخ، ابوالحسن دیلمی یعنی *سیرت شیخ کبیر* و *عطف الالف* کتابی به این نام یا مشابه آن به ابن خفیف نسبت داده نشده است، به آن توجه نمی‌کند و از آن می‌گذرد: «در فهرست کتابخانه مشهد کتابی به نام *اوصاف القلوب* به مؤلفی به نام ابوعبدالله نسبت داده شده است. فهرست‌نویس مزبور و به استناد آن بروکلیمان، بی‌میل نیستند که کتاب مزبور را از تألیفات ابوعبدالله بن خفیف بدانند؛ اما دو مأخذ عمده که یاد کردیم، کتابی بدین عنوان یا مشابه آن به ابن خفیف منسوب نداشته‌اند» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۹).

همین اختلاف‌نظرها و اظهارنظرهای کلی بروکلیمان و شیمل و ابهام درباره‌ صحت و سقم انتساب این رساله به ابن خفیف موجب شد نویسنده این پژوهش تشویق شود که با تهیه این نسخه در پی بررسی و تحقیق در انتساب این رساله به شیخ برآید. در اثنای این تحقیق دلایل متقنی به دست آمد که انتساب این رساله را به ابن خفیف مسجل می‌کند؛ دلایلی که در این مقاله بدان‌ها استناد شده از این راه‌ها به دست آمده است: با بررسی سلسله‌راویان احادیث منقول در کتاب؛ با مقایسه بخش‌هایی از رساله یادشده با نقل‌قول‌هایی که از ابن خفیف در *حلیة الاولیای* ابونعیم اصفهانی ذکر شده است؛ از طریق اطلاعاتی که نویسنده از مسافرت‌های خود در این رساله عرضه کرده است؛ اما پیش از عرضه تفصیلی این دلایل، ضروری است توضیحاتی درباره‌ این نسخه خطی و محتوای آن ذکر شود.

نسخه موسوم به *اوصاف القلوب* مشتمل بر ۲۶۹ برگ (۵۴۰ صفحه) به زبان عربی است که در صورت اثبات انتساب آن به ابن خفیف، حجم آن چندین برابر مفصل‌ترین رساله به‌جامانده از او یعنی *الاقتصاد* خواهد بود و بی‌شک تحولی مهم در شناخت شیخ کبیر و روشن شدن فضای عرفان در قرن سوم و چهارم خواهد بود. قطع این نسخه وزیری (۱۵) در ۲۶ سانتی متری) است و هر صفحه آن مشتمل بر ۱۵ سطر است. رساله با خط نسخ نسبتاً درشت نوشته شده که در مجموع بسیار خواناست. از کل نسخه تنها یک برگ ابتدایی و دو برگ از اواخر آن افتادگی دارد؛ بنابراین خوشبختانه نسخه تقریباً به‌طور کامل به دست ما رسیده است. نسخه به سال ۷۸۹ قمری در شیراز کتابت شده و نیکوکار خیری به نام سید حسین زمان آن را وقف کتابخانه آستان قدس کرده است.

در همه کتاب، بارها از نام نویسنده تنها با عنوان «ابوعبدالله» یاد شده است؛ شاید اگر صفحات ابتدایی این نسخه باقی مانده بود، می‌توانستیم بدانیم نویسنده کتاب چه کسی است و نام کتاب چیست؛ اما همین یادکردن از نویسنده تنها با ذکر «ابوعبدالله» نشان می‌دهد که نویسنده فردی شناخته‌شده بوده و چنین پنداشته می‌شده است که خواننده با شنیدن کنیه او می‌تواند حدس بزند «ابوعبدالله» کیست. در شناسنامه‌ای که کتابخانه آستان قدس برای نسخه فراهم کرده است، نام کتاب *اوصاف القلوب* ذکر شده و در کتاب بروکلیمان نیز همین عنوان آمده است؛ اما در متن به نام کتاب اشاره نشده است؛ بنابراین نمی‌توان با اطمینان نام این کتاب را *اوصاف القلوب* دانست؛ هرچند ترکیب *اوصاف القلوب* چند بار در اوایل کتاب به کار رفته است. به سبب اطمینان‌نداشتن درباره نام حقیقی کتاب، صحیح‌تر آن است که این رساله را «موسوم به *اوصاف القلوب*» بخوانیم. در انتهای این مقاله با ارائه قراینی حدس زده شد که نام اصلی این رساله احتمالاً چیزی جز *اوصاف القلوب* است.

مروری بر محتوای رساله

نسخه بدون تبویب و فصل‌بندی منسجم است. در آغاز برخی فصول، کلمه «فصل» با مرکب قرمز رنگ نوشته شده؛ اما همه‌جا این ترتیب رعایت نشده است. اگر بخواهیم برحسب مباحث مطرح‌شده، کتاب را فصل‌بندی کنیم می‌توان گفت غیر از تحمیدیه، کتاب مشتمل بر یک مقدمه و چهار فصل است که به ترتیب به این چهار موضوع می‌پردازد: قلب، سماع قرآن، وجود، سماع شعر. نویسنده کتاب در هر چهار فصل، روش ثابت و منظمی را پیش گرفته است؛ بدین ترتیب که همیشه فصل‌ها را با بحث معناشناسانه مفصل و مبسوط آغاز می‌کند و می‌کوشد معانی مفهوم منظور را آنگونه که در قرآن به کار رفته است، استخراج کند و در این زمینه تقریباً تک‌تک آیاتی را که به مفهوم منظور اشاره‌ای دارد، ذکر می‌کند. بعد از قرآن، نوبت به سنت نبوی می‌رسد. نویسنده معنای مفهوم مدنظر را در احادیث نبوی دنبال می‌کند و با ذکر هر حدیثی، سلسله روایان آن به دقت و تفصیل ذکر می‌شود. گاهی روایات و حکایاتی از خلفای راشدین و فقیهانی مثل شافعی و ابن حنبل و زاهدانی مثل حسن بصری، رابعه و فضیل عیاض نیز آورده می‌شود. نویسنده پس از ذکر این نقل‌قول‌ها نظر و دیدگاه خود را درباره آن مفهوم می‌آورد و در مواردی با تقسیم‌بندی آن مفهوم به انواع مختلف، بحث را پیش می‌برد.

نویسنده در مقدمه، به مخاطبی نامشخص می‌گوید که تو از من پرسشی داشتی و من این کتاب را در پاسخ به آن نوشتم. پرسشگر ناشناس از نویسنده درخواست کرده است تا درباره این موضوعات سخن بگوید: نخست از احکام قلوب و مراتب و تفاوت احوال آن، دوم درباره وجود و حقایق آن و صفت واجد و وجود و موجود و موجد و آنچه از

بین آنها پسندیده و آنچه مذموم است، و سوم درباره فهم قرآن و کیفیت ادراک آن و چهارم درباره نظر صوفیه در باب سماع مطابق با شریعت و تفاوت آن با سماع اهل باطل. به نظر می‌رسد نویسنده کوشیده است در هر فصل به یکی از این پرسش‌ها پاسخ گوید.

نویسنده پس از مقدمه به بحث درباره مفهوم «قلب» و کلماتی نزدیک به آن مانند صدر و فؤاد می‌پردازد. او اشاره می‌کند که این کتاب را با بحث درباره قلب آغاز کرده؛ زیرا اصل وجود آدمی قلب است و بدون قلب هیچ‌یک از اعمال آدمی پذیرفته نیست. سپس در ادامه ذکر می‌کند که چنین اهمیتی به قلب دیدگاه کسانی است که آنها را «باطنیون» می‌خواند؛ احتمالاً منظورش اهل تصوف است و آنها را در مقابل «ظاهریون» قرار می‌دهد که احتمالاً منظورش فقهاست. سپس معنای قلب و کلمات مترادف را در آیات قرآن و احادیث نبوی جست‌وجو می‌کند و آنگاه با تقسیم‌بندی‌های گوناگون می‌کوشد انواع قلب را از هم تمییز دهد و قلب‌های مختلف را از یکدیگر بازشناسد؛ بنابراین به‌طور جداگانه از یک سو به اوصاف قلوب مخالفین، منافقین، کافرین و قلوبی که بر آنها مهر زده شده است، می‌پردازد و از سوی دیگر اوصاف قلوب اولیا و مؤمنین و خائفین و خاشعین را ذکر می‌کند. بعد از بحث قلب، به‌طور ظریفی بحث ذکر را پیش می‌کشد؛ زیرا از نظر او ذکر مهم‌ترین چیزی است که قلب را صفا می‌بخشد. در این فصل نکته جالب استفاده از اصطلاحاتی مانند صوفی، حال، مقام و سکر است و این نشان می‌دهد این متن متعلق به زمانی است که این اصطلاحات صوفیانه در ادبیات عرفانی تثبیت شده بود. نویسنده در ادامه درباره احکام ذکر و مراتب ذاکرین سخن می‌گوید و اقسام ذکر از جمله ذکر زبانی، ذکر جوارحی و ذکر عملی را برمی‌شمارد و هرکدام را جداگانه توضیح می‌دهد. آنگاه متذکر می‌شود که شیئات همه در یک چیز ریشه دارد و آن «نسیان» است. طاعات نیز همگی به یک چیز بازمی‌گردد و آن «ذکر» است. سپس اشاره می‌کند که در هنگام شدت گرفتن ذکر، ممکن است صفات بشری ذاکر متلاشی شود و وی در سکر افتد. بعد از این، بحثی زبانی و کلامی را آغاز می‌کند و می‌گوید اساس نام‌گذاری افراد، صفات غالب بر آنهاست؛ برای نمونه اگر کسی مؤمن نامیده می‌شود بدین معناست که صفت ایمان بر وی غلبه دارد و به این معنا نیست که هیچ معصیتی از وی سر نمی‌زند؛ یعنی مؤمن نامیدن او بر مبنای غلبه نسبی یک صفت در وی است و نه مطلق بودن آن صفت؛ از اینجا به معزله و مرجئه تعریض می‌زند و می‌گوید معزله به صرف وجود یک گناه در اعمال فرد، دیگر او را مؤمن نمی‌دانند و مرجئه به صرف وجود یک ثواب در اعمال شخص، امید دارند که وی از بهشتیان باشد؛ نویسنده از پیامبر (ص) نقل می‌کند که دو گروه از اسلام نصیبی ندارند: مرجئه و قدریه. پس از این مباحث به تفصیل به بحث ذکر خائفین و راجین و مشتاقین و مقربین و متوکلین و امثال آن می‌پردازد. در ادامه می‌گوید ذکر بدون فکر کامل نمی‌شود؛ در اینجا مباحثی درباره تفکر را پیش می‌کشد و اشاره می‌کند که چطور با تمرکز و تفکر بر یک چیز، هم و غم‌های دیگر از دل عارف از بین می‌رود. در پایان این بحث می‌گوید رغبت بسیاری برای آگاهی از «علم التفکر» داشته‌ام و برای آگاهی از آن، کتابی به نام کتاب الفکر خواندم که یکی از متقدمین نوشته بود؛ نویسنده از مطالب این کتاب انتقاد می‌کند و نویسنده آن را بی‌انصاف می‌شمرد؛ زیرا اعمال ناشایست معدودی از زاهدان و قاریان نادان را به همه زاهدان و ناسکان نسبت داده و همه آنها را به گمراهی موصوف کرده است.

فصل دوم کتاب درباره سماع قرآن است. پس از مباحث معناشناسانه، نویسنده این سؤال را مطرح می‌کند که آیا مجاز است به قرآنی که با صدای خوش خوانده می‌شود گوش داد یا نه؟ نویسنده در این زمینه نظر موافقان و مخالفان بسیاری را می‌آورد و سرانجام خود چنین می‌گوید که تغنی به قرآن و خواندن آن با صوت خوش مجاز است؛ اما با

خواندن قرآن با الحان مقطعه شدیداً مخالف است. او به سفری از سفرهای خود به بیت المقدس اشاره می‌کند و اینکه چطور نصاری در آنجا ادعیه خود را با الحان مقطعه می‌خواندند؛ نویسنده این شیوه خواندن کتاب مقدس را مربوط به نصاری می‌داند و تشبیه به آنان را جایز نمی‌شمارد. در ادامه به بیان کیفیت استماع قرآن و میزان درک و فهم هرکس از آن می‌پردازد؛ از آن جمله می‌گوید برخی سماع‌ها با تمکین و علم همراه است و برخی با تریب و تهدید و برخی با طمع و برخی با محبت. سپس درباره هرکدام از این انواع سماع قرآن به‌طور مفصل بحث می‌کند.

نویسنده در فصل سوم کتاب، درباب مفهوم وجود بحث می‌کند. در ابتدا ذکر می‌کند که در قرآن گاهی «وجود» به معنای ادراک و خبر به کار رفته و گاه به معنای قدرت داشتن بر امری و گاهی در معنای ادراک و احساس قلبی است و تنها همین معنای سوم در اینجا مدنظر است. سپس می‌افزاید وجد از احوالات است و نه مقامات؛ بنابراین مثل برق می‌آید و می‌رود. سپس اشاره می‌کند که وجد محبین گاه به‌صورت حالتی آرام است و گاهی آنها را دچار لرزه و تنگی نفس می‌کند. درباره وجدهای ملائکه و پیامبر^(ص) سخن می‌گوید. از آن جمله می‌گوید از شدت تجلیاتی که بر پیامبر^(ص) وارد می‌شد، ایشان دائم‌ال‌حزن و کثیرالفکر بودند و خنده‌شان نیز به‌صورت تبسم بود. نویسنده ذکر می‌کند که گاهی از شدت خطابی که عارفان از خداوند می‌شنوند، عقولشان زایل می‌شود. آنگاه می‌افزاید خداوند برخی را با خطاب‌های خود می‌کشد و به همین مناسب به بحث «مواجید القاتلة» می‌پردازد و از کسانی یاد می‌کند که بر اثر شنیدن قرآن در گذشته‌اند. به مناسبت گریه‌ای که در مواجید برای اهل عرفان رخ می‌دهد بایی را به احوال و اوصاف گریه‌کنندگان اختصاص داده است. وی محرک‌های هفتگانه‌ای را که موجب گریه می‌شود چنین برمی‌شمارد: فرح، حزن، وجع، فزع، ریا، شکر، خشیت؛ و درباره هرکدام جداگانه بحث می‌کند. پس از آن، از بشارت‌ها و شادی‌هایی که در وجدها نصیب اهل معرفت می‌شود سخن می‌گوید و برای نمونه موجبات شادمانی هرکدام از خلفای چهارگانه را ذکر می‌کند. از آن میان درباره شادی حضرت علی^(ع) می‌گوید که یکی از دلایل شادی ایشان این گفته از پیامبر^(ص) بود که فرمودند «من كنت مولاة فهذا علي مولاة». سپس به ذکر شادی‌های مباح و مذموم برای امت می‌پردازد.

نویسنده در فصل پنج که فصل نهایی کتاب است به‌طور مفصل به بحث سماع شعر می‌پردازد. ابتدا می‌کوشد تا موضع سنت نبوی را در قبال سماع شعر روشن کند و سپس نظریه‌های گوناگون و متضاد و متعارض را در این باب ذکر می‌کند. آنچه در این زمینه جلب توجه می‌کند، اختلاف نظر بسیار شدید علمای مسلمان درباره سماع شعر است؛ نویسنده از یک‌سو نظریه کسانی را بیان می‌کند که کراهت داشتند در تمام آثارشان حتی یک بیت شعر وجود داشته باشد تا کسانی که کاملاً برعکس، به سرودن و شنیدن شعر اشتیاق فراوان داشتند. آنگاه به بحث غنا روی می‌آورد و دلایل و گفته‌های مخالفان غنا را می‌آورد و می‌گوید از نظر ایشان غنا چه از جانب زنان باشد و چه مردان، حرام است و آنگاه احادیث مناسب با افکار این گروه را ذکر می‌کند؛ از جمله این حدیث: «اولین کسی که غنا کرد شیطان بود». همچنین به ماجرای در مکه اشاره می‌کند که مردان مغنی را به دستور هفتمین خلیفه اموی، سلیمان بن عبدالملک مخنث می‌کردند. نویسنده می‌گوید تا روزگار ما عادت چنین است که مخنثان به غنا روی می‌آورند. سپس نظر موافقان شنیدن شعر را می‌آورد و احادیثی در تأیید سرودن و شنیدن اشعار حکمت‌آمیز ذکر می‌کند؛ از آن جمله به شعرهایی اشاره می‌کند که در حضور پیامبر^(ص) خوانده شده است و ایشان آنها را تأیید کردند یا دست‌کم نهی فرمودند؛ حتی به عبارات شعرمانند مسجعی که در کلام خود ایشان ظاهر شده است. همچنین حکایاتی نقل می‌کند که در آنها پیامبر^(ص) از خواندن شعر توسط زنان نهی فرمودند. البته نهایتاً می‌گوید شعرخوانی در روزگار ما امری است که با نسیان آخرت و شرب خمر و

غنا آمیخته شده است. سپس شرایط مجازبودن سماع قصاید را برمی‌شمرد و می‌گوید احمد حنبل با همه خشونت‌ها که در دین داشت شنیدن و سرودن قصیده را مجاز دانست و مشایخ ما هم اجازه می‌دهند. آنگاه از کسانی یاد می‌کند که با شنیدن قصاید دچار وجد و انبساط می‌شوند؛ اما از شنیدن آیات قرآن حظی نمی‌برند؛ به ایشان تعریض می‌زند که آنها کسانی‌اند که قدرت فهم کلام خدا را ندارند و به کلام بشر خو گرفته‌اند. سپس بحث جواز استفاده از آلات موسیقی مانند عود و طنبور و مزار و کوبه را پیش می‌کشد و به شدت با آن مخالفت می‌کند و آن را اشتغالاتی در برابر قرآن می‌داند. نویسنده می‌گوید در مکه حبشیان را دیدم که ساز می‌زدند و زن و مرد مشغول رقص بودند و تماشاگران از دیدن آنها لذت می‌بردند؛ سپس می‌افزاید این افراد به سه دسته تقسیم می‌شوند: دسته نخست احساس می‌کنند خداوند در این زنان و مردان خوش‌چهره حلول کرده است؛ این را عقیده نصاری می‌داند و آنها را کافر می‌خواند. دسته دوم معتقدند این رقصندگان همان نعمت‌های وعده داده‌شده بهشتی‌اند که پیش از وقت نصیب آنها شده است و دسته سوم اصولاً این کار را برای لذت دنیوی می‌کنند و هدفی و رای آن ندارند. سپس اشاره می‌کند که به اجماع امت، نواختن عود و تغنی به ربیعیات حرام است و می‌افزاید که سماع قصیده،^۱ دریایی است که همه در آن غرق می‌شوند مگر با رعایت قیودی دشوار که آنها را شرح می‌دهد. سرانجام به بحث درباره حرکاتی می‌پردازد که بیخودانه به هنگام شنیدن قصاید به شنونده دست می‌دهد او با نقل حدیثی - که در صحت انتساب آن تردید دارد - می‌گوید اگر این حرکات بی‌تکلف باشد، اشکالی ندارد. سرانجام می‌گوید برخی رقص را به حضرت داوود (ع)^۲ نسبت داده‌اند؛ ولی صحت چنین خبری را خود به عهده نمی‌گیرد و آن را به عهده راوی می‌گذارد.

شواهد تأییدکننده انتساب اوصاف القلوب به ابن خفیف

دلایل و شواهدی که نشان می‌دهد نویسنده کتاب *اوصاف القلوب* ابو عبدالله بن خفیف است در سه دسته جای می‌گیرد: نخست شواهدی که با بررسی سلسله روایان احادیثی که در کتاب ذکر شده است، به دست می‌آید؛ دوم شواهدی که با مقایسه متن کتاب با منقولات ابن خفیف در *حلیة الاولیای* ابونعیم اصفهانی حاصل می‌شود؛ سوم از طریق اطلاعاتی که نویسنده کتاب یادشده از سفرهایش به دست می‌دهد.

بررسی سلسله روایان

یکی از شیوه‌های مستحسن قدما در باب ذکر اخبار و احادیث و وقایع این بود که با دقت و حساسیت، سلسله روایانی را ذکر می‌کردند که از آنها آن خبر یا رویداد را شنیده بودند. این امر به‌ویژه از آن نظر اهمیت دارد که امکان ارزیابی صحت و سقم آن خبر یا رویداد را برای محققان بعدی ممکن می‌کند. در کتاب منظور، خوشبختانه صدها حدیث یا حکایت با ذکر سلسله روایان ثبت شده است و با بررسی افراد این سلسله روایان می‌توان تعیین کرد که نویسنده با چه کسانی در ارتباط مستقیم یا غیرمستقیم بوده است.

روایت‌های ذکرشده در رساله موسوم به *اوصاف القلوب*، از این نظر که نام آخرین نفر سلسله روایان ذکر شده است یا نه، به دو دسته تقسیم می‌شود. دسته نخست شامل روایاتی است که نویسنده، نام آخرین فرد زنجیره روایان را ذکر کرده است؛ یعنی فردی را که شخصاً و مستقیماً روایت را از وی شنیده است. دسته دوم شامل احادیثی می‌شود که نویسنده به نام فردی که مستقیماً از وی روایت را شنیده است، یعنی آخرین نفر زنجیره روایان اشاره نکرده؛ اما نام سایر افراد در زنجیره روایان را آورده است.

گفتنی است تعداد احادیث دسته نخست نسبت به دسته دوم بسیار کمتر است؛ یعنی نویسنده اوصاف القلوب بیشتر روایات را بدون ذکر نام آخرین فرد سلسله راویان آورده است؛ اما در عین حال در موارد اندکی نام شخصی را که از وی روایت را شنیده، ذکر کرده است. بررسی سلسله اسناد هر دو دسته روایات هرکدام به شکلی در بازشناسی نویسنده اثر به ما کمک شایانی می‌کند.

دسته نخست

نام افراد این دسته از این نظر اهمیت دارد که می‌توان دانست نویسنده شخصا از چه کسانی حدیث و حکایت شنیده است و با چه کسانی در ارتباط مستقیم بوده است. از افرادی که نویسنده اوصاف القلوب شخصا از قولشان سخنانی شنیده و نقل کرده و آشکارا به آنها اشاره کرده است، این پنج نفرند:

۱) **علی ابن احمد القاضی**: نویسنده اوصاف القلوب حکایتی درباره احمد بن حنبل را از وی نقل می‌کند و می‌گوید که وی به من گفت باید این حکایت را با آب طلا نوشت: «قد کان عند القاضی علی ابن احمد رحمة الله علیه حکایة، قال لی تحتاج ان تکتبه بماء الذهب و ذلک انه حکى عن احمد بن حنبل...» (اوصاف القلوب: ۲۴۱ چ).

۲) **النعمان بن احمد الواسطی**: نویسنده حدیثی را از او با ذکر این سلسله راویان نقل می‌کند: «حدثنا نعمان بن الاحمد الواسطی قال حدثنا حسن بن ربيع الجرجانی قال حدثنا عبدالرزاق قال حدثنا یحیی ابن العلاء قال سمع بشیر بن عمر یقول حدثنا مکحول ان یزید بن عبدالله حدثه عن صفوان بن امیة قال کنت عند النبی ص...» (همان: ۲۱۹ ر).

۳) **محمد بن یحیی**: نویسنده اوصاف القلوب از محمد بن یحیی سه حدیث شنیده است که آنها را با این سلسله اسناد نقل می‌کند: الف) «حدثنا محمد بن یحیی قال حدثنا عبدالرزاق عن معمر عم الزهري عن ابی سلمة عن ابی هريرة عن النبی ص...» (همان: ۸۷ ر)؛ ب) «حدثنا محمد بن یحیی قال حدثنا محمد بن یوسف الفربانی عن الاوزاعی قال حدثنی یحیی ابن کثیر قال حدثنی ابوسلمة ابن عبدالرحمان عن ابی هريرة قال رسول الله ص...» (همان: ۸۷ چ)؛ ج) «حدثنا محمد بن یحیی قال حدثنا ابن مریم قال نافع ابن یزید قال حدثنی ابو صخر عن الرقاشی الاکبر عن انس بن مالک ان رسول الله ص...» (همان: ۱۴۱ ر).

۴) **ابوالحسن احمد بن محمد بن حکیم**: نویسنده حکایتی را که درباره جنید بغدادی از وی مستقیماً شنیده است با این سلسله راویان نقل می‌کند: «حدثنی ابوالحسن احمد بن محمد بن حکیم قال بلغ ابوالقاسم جنید بن محمد...» (همان: ۲۴۸ ر).

۵) **ابن الاعرابی**: نویسنده اوصاف القلوب حکایتی با این سلسله اسناد از وی نقل می‌کند: «حدثنا ابن الاعرابی قال، ابو عبدالرحمن بن الدرفس قال، احمد بن ابی الحواری قال سمعت عبدالعزیز یقول...» (همان: ۲۶۹ چ).

خوشبختانه ما از طریق ابوالحسن دیلمی شاگرد ابن خفیف فهرستی در اختیار داریم که نشان می‌دهد ابن خفیف نزد چه کسانی سماع حدیث می‌کرده است. دیلمی در باب جداگانه‌ای (باب یازدهم) از کتاب سیرت شیخ کبیر با عنوان «در پیدا کردن مشایخ حدیث کی شیخ بریشان سماع حدیث کرد است» اسامی افرادی که استادش در مجالس حدیثشان شرکت می‌کرده و از آنها حدیث نقل می‌کرده، آورده است. از پنج نفر یادشده، نام سه نفر نخست در فهرست دیلمی وجود دارد؛ یعنی بنابر گفته دیلمی، ابن خفیف از سه نفر نخست فهرست بالا سماع و نقل حدیث می‌کرده است. «اما [مشایخ حدیث ابن خفیف] از شیراز... ابوبکر محمد بن یحیی بن علی بن الخصب و از غرب... علی ابن احمد القاضی بن کردی و ابوطیب النعمان بن احمد القاضی الواسطی [بوده‌اند]» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۲۰۸).

دیلمی به نفر نخست یعنی علی ابن احمد القاضی، در جای دیگر سیرت شیخ کبیر نیز اشاره کرده است و حکایتی نقل کرده که بیانگر آن است که ابن خفیف کتابی به نام تعظیم قدر الصلاة نوشته محمد بن نصر المروزی را نزد علی ابن احمد القاضی استماع کرده است: «شیخ گفت: من کتاب تعظیم قدر الصلاة کی محمد بن نصر المروزی است به علی ابن احمد القاضی سماع می‌کردم و هرگه بایی از آن برخواندند من می‌گفتم کی: این نه سخن محمد بن نصر است، کی این سخن ماست و از ما دزدیده است...» (همان: ۱۱۴).

ابن خفیف از نفر دوم یعنی النعمان بن احمد الواسطی در کتاب فضل التصوف خود نیز دو حدیث به طور مستقیم نقل کرده است: الف) «حدثنا ابوالطیب الواسطی [قال] حدثنا ابوحاتم الرازی [قال] حدثنا ابوشیر المصری [قال] حدثنا ابراهیم بن شیبہ العبدی...» (ابن خفیف، ۱۳۷۷: ۷۶)؛ ب) «حدثنا ابوالطیب النعمان بن احمد الواسطی [قال] حدثنا ابوحاتم الرازی [قال] حدثنا آدم بن ابی ایاس عسقلانی [قال] حدثنا حمزه عن بیبرس بن یحیی...» (همان).

درباره نفر چهارم یعنی ابوالحسن احمد بن محمد بن حکیم، باید گفت هرچند نام وی در فهرست دیلمی جزو مشایخ حدیث ابن خفیف نیامده است، وی فردی شناخته شده است؛ سمعانی (۵۶۲-۵۰۶ ق) در الانساب درباره او گفته است که وی از اهالی شیراز بود و بعد از وفات عبدالله بن فضل، قاضی شیراز شد. در ۳۴۵ هجری درگذشت و در مقبره اصطخر دفن شد (سمعانی، ۱۹۶۷، ج ۴: ۲۱۰). ما از طریق دو منبع از ارتباط این فرد با ابن خفیف اطلاعاتی در دست داریم. یکی همان کتاب سیرت شیخ کبیر دیلمی که در آن چند بار به نام او و ارتباطش با شیخ اشاره شده است؛ از آن جمله است: «شیخ حکایت کرد رحمة الله علیه کی: ابوالحسن حکیمی روزی به من گفت کی: اگر من طریق شما می‌ورزیدم، این ساعت یگانه وقت خود بودم، اما من طریق فقها ورزیدم لاجرم امثال من در دنیا بسیارند» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۸۲). دیگر کتاب شد الا نزار ابوالقاسم جنید شیرازی (وفات ۸۰۰ ق) که در آن جمله‌ای از وی درباره ابن خفیف آمده است: «و قال ابوالحسن احمد بن محمد بن حکیم الحکیمی القاضی فیه ان اباعبدالله رجل موفق فی امره محبوب من بین اصحابه اذا قرن بالاوائل ضاهاهم و اذا نظر فی علومه و ازاهم فهو محسود فی جمیع اموره» (جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۴۰).

ارتباط ابن خفیف با نفر پنجم یعنی ابوسعید احمد بن محمد بن زیاد بن الاعرابی را با این گزارش در تاریخ دمشق نوشته ابن عساکر (۵۷۱-۴۹۹ ق) می‌توان دریافت: «فی مجلس أبی سعید ابن الاعرابی بمکة إذ دخل أبو عبدالله محمد بن خفیف رحمة الله المجلس فقبل علیه الشيخ أبو سعید يسأله عن حاله فلما علم انه أبو عبدالله أخذ بيده ليصدره بجنبه فامتنع فاجتهد به و قال اريد أن أسمع منك المسألة التي فی الرد علی أبی بکر بن بردا سار [۴] أو غیر» (ابن عساکر، ۱۹۷۱، ج ۵۲: ۴۱۶).

بنابر این شواهد چنین می‌توان نتیجه گرفت که پنج نفر از کسانی که نویسنده اوصاف القلوب مستقیماً از آنها حدیث و حکایت شنیده و نقل کرده است، با ابن خفیف ارتباط مستقیم داشته‌اند و ابن خفیف نیز شخصا با آنها در پیوند بوده است. یکسان بودن این اسامی در حلقه اطرافیان نویسنده اوصاف القلوب و ابن خفیف تا حد بسیاری این گمان را تقویت می‌کند که نویسنده اوصاف القلوب کسی جز ابن خفیف نمی‌تواند باشد.

دسته دوم

دسته دوم احادیث یعنی احادیث و اخباری که نویسنده بدون ذکر نام آخرین فرد سلسله راویان آنها را نقل کرده است، چگونه می‌تواند به شناسایی نویسنده کتاب کمک کند؟ درست است که در این دسته از احادیث و اخبار، نویسنده نام «آخرین نفر» سلسله راویان را ذکر نکرده است و نمی‌دانیم که نویسنده حدیث یا حکایت را مستقیماً از چه کسی

شنیده است؛ اما نویسنده در این دسته از احادیث، نام سایر افراد سلسله روایت از جمله «نفر ماقبل آخر» را آورده است؛ از این رو می‌توانیم فهرستی متشکل از صدها نام از «افراد ماقبل آخر» سلسله‌های روایات را به دست دهیم. اگر چنین فهرستی را ترتیب دهیم خواهیم دید که نام چهار نفر که همگی از محدثین مشهور هستند، بسیار بیشتر از سایرین تکرار می‌شود. به عبارتی دیگر نویسنده کتاب از این چهار نفر بسیار بیشتر از سایرین حدیث نقل کرده است؛ این چهار نفر عبارت‌اند از: الف) محمد بن نصر (۲۹۴-۲۰۲ ق) (۲۷ حدیث)؛ ب) یعقوب بن سفیان (۲۷۷-۱۹۷ ق) (۲۵ حدیث)؛ ج) ابن ابی‌الدنیا (۲۸۱-۲۰۸ ق) (۱۵ حدیث)؛ د) داوود سجستانی (۲۷۵-۲۰۲ ق) (۱۰ حدیث).

اگر باز هم به فهرست دیلمی از مشایخ حدیث ابن خفیف نگاه کنیم به نکته‌ای جالب پی می‌بریم و آن اینکه در این فهرست اسامی کسانی وجود دارد که «صاحب» یعنی شاگرد خاص و ندیم همین چهار نفر هستند و بنا بر قول دیلمی، ابن خفیف در مجالس سماع حدیث آنها شرکت می‌کرده است. این چهار نفر از صحابه و نزدیکان آن چهار محدث مشهور عبارت‌اند از: «قاضی علی ابن احمد صاحب محمد بن نصر، عبدالله بن جعفر از رکانی صاحب یعقوب بن سفیان، ابوالحسن احمد بن محمد عمر اصفهانی صاحب ابن ابی‌الدنیا و ابوعبدالله صاحب داوود سجستانی» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۲۰۸).

به عبارتی دیگر نویسنده اوصاف القلوب بیشترین احادیث را از کسانی نقل کرده است که ابن خفیف نیز با آنها از طریق شاگردانشان مرتبط بوده و از آنها سماع و نقل حدیث کرده است؛ این قرینه نیز گمان اینکه نویسنده اوصاف القلوب ابوعبدالله بن خفیف است را بیش از پیش تقویت می‌کند.

مقایسه متن کتاب اوصاف القلوب با سخنان نقل شده از ابن خفیف در حلیة الاولیا

اما علاوه بر شواهدی که با بررسی سلسله اسناد به دست می‌آید، قرینه مهم دیگری نیز موجود است که در کنار دلایل ذکر شده اطمینان ما را نسبت به اینکه این رساله نوشته ابن خفیف است، بیشتر می‌کند و آن اشتراک محتوای کتاب اوصاف القلوب در بخش ذکر با کتاب حلیة الاولیای ابونعیم اصفهانی (۴۳۰-۳۳۶ ق) است.

پیش از عرضه مشابهنها باید به این نکته اشاره کرد که از بین کتاب‌های طبقات و تراجم، هیچ کدام به اندازه حلیة الاولیای ابونعیم اصفهانی در شناخت ابن خفیف اهمیت ندارد؛ زیرا از طرفی ابونعیم شخصیتی ثقة و شناخته شده در نقل اقوال و آرای صوفیان است و از سوی دیگر او کسی است که خود چندی در مجالس درس ابن خفیف شرکت می‌کرد و نام وی در زمره شاگردان شیخ ذکر شده است؛ بنابراین با شیخ در ارتباط مستقیم بوده و به اقوال و آثارش دسترسی مستقیم داشته است (همان: ۲۲). شمول درباره کتاب ابونعیم می‌گوید: «حلیة الاولیای ابونعیم اصفهانی [برای شناخت ابن خفیف] مأخذی پرارزش است. مؤلف آن شخصا ابن خفیف را می‌شناسد و مخصوصا پاره‌ای از سخنان وی که در کتاب [سیرت شیخ کبیر] ابن جنید موجود نیست، نقل می‌کند» (همان: ۹). ابونعیم در حلیة الاولیا، پاره‌ای از سخنان شیخ در باب «ذکر» را می‌آورد (اصفهانی، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶) که بعدها همان مطالب را تاج‌الدین سبکی (۷۷۱-۷۲۸ ق) در طبقات الشافعیه (سبکی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۱۵۷) نیز ذکر می‌کند. مقایسه چند سطر که ابونعیم درباره ذکر از ابن خفیف نقل کرده است با متن اوصاف القلوب نشان می‌دهد که مطالب ابونعیم صورتی فشرده از مطالب اوصاف القلوب است؛ زیرا تقریبا تمام جملات منقول از ابن خفیف در حلیة الاولیا را می‌توان به‌طور پراکنده در اوصاف القلوب (فصل ذکر) یافت؛ البته ورای شباهت الفاظ، از نظر مضمون نیز منقولاتی که از ابن خفیف در کتاب ابونعیم وجود دارد، شباهت تام با مطالب اوصاف القلوب دارد. پاره‌ای از این همانندی‌ها را در ادامه می‌توان دید:

• حلیة الاولیا: فقال [ابن خفیف]: اعلم أن المذکور واحد، و الذکر

مختلف و محل قلوب الذاکرین متفاوتة (اصفهانى، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: اعلم أن المذكور واحد، والذكر مختلف ومحل قلوب الذاکرین متفاوتة (اوصاف القلوب: ۵۲ ج).

• **حلیة الاولیا:** فأصل الذكر إجابة الحق (اصفهانى، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: فاؤل الذكر فهو اصل الذاکر فهو إجابة الحق (اوصاف القلوب:

۴۹ ر).

• **حلیة الاولیا:** فيكون ذكر الخائفين على مقدار قوارع الوعيد (اصفهانى،

۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: ذكر الخائفين... فيكون صحة شاهد ذلك ما اثار منهم

قوارع التهديد (اوصاف القلوب: ۵۷ ر).

• **حلیة الاولیا:** و ذكر الراجين على ما استبان لهم من موعد (اصفهانى، ۱۹۷۴،

ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: ذكر الراجين... ما طرقت اسرارهم من صحة وعده

(اوصاف القلوب: ۵۷ ج).

• **حلیة الاولیا:** و ذكر المتوكلين على قدر ما انكشف لهم من كفاية الكافي لهم (اصفهانى، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: و ذكر المتوكلين على مقدار ما انكشف لهم من حسن

الكفاية (اوصاف القلوب: ۵۸ ر).

• **حلیة الاولیا:** وذلك مما يطول ذكره ويكثر شرحه (اصفهانى، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: مما يطول ذكره ويكثر شرحه (اوصاف القلوب: ۴۱ ج).

• **حلیة الاولیا:** ذكر المراقبين على قدر العلم باطلاع الله إلیهم (اصفهانى،

۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: وجود المراقبين فعلمهم بصحة اطلاع الحق إلیهم

(اوصاف القلوب: ۱۵۸ ج).^۲

اشاره به دو مسافرت در اوصاف القلوب

سومین دسته از شواهدی که دلالت بر آن دارد که نویسنده اوصاف القلوب - که در متن تنها از او با عنوان «ابوعبدالله»

یاد شده است - همان «ابوعبدالله بن خفیف» است، دو رخدادی است که نویسنده در شام و مکه ناظر آن بوده است.

توضیح این نکته لازم است که نویسنده اوصاف القلوب در کتاب خود اطلاعات بسیار اندکی درباره احوال شخصی خود

بروز داده است؛ بنابراین با متن کتاب به سختی می‌توان به سوانح زندگی وی پی برد؛ در این میان تنها استثنا اشاره به دو

واقعه‌ای است که یکی در سفر به شامات و بیت المقدس و دیگری در مکه رخ داده و وی شخصا ناظر آنها بوده است.

نویسنده در شام و بیت المقدس شاهد بوده است که مسیحیان با اصوات و الحانی غریب اوراد و اذکاری به زبان

می‌آوردند؛ او این کار را شبیه کار قوالین می‌داند و تقلید از آنان را برای قاریان قرآن ناپسند می‌داند: «قد رایت فی بلاد

الشام النصری و دیارات بیت المقدس قراتهم علی الالحان بمد عظیم طویل و رفع بالصوت عجیب و هو شبه ما یقرء

عندنا القوالین علی تلك الصورة و ذلك المكروه من القرائت لان تشبها بالرهبان و الفساق فی مجالسهم بالغنی المنكرة» (همان: ۹۴ ر) نویسنده علاوه بر این نقل می‌کند که در کوه ابوقبیس مکه ناظر آن بوده است که افرادی سیاه‌پوست مزمار و عود و طنبور می‌نواختند: «و ذلك انی لما كنت بمكة رایت السودان علی جبل ابوقبیس و كانت معهم مزامیر. و كانت خشبة طویلة علی راسه قطعة قرع یابس. و مزامیر علیه وتر طویل علی صورة قوس الندافین. و مع کل واحد منهم خشب یضرب علی ذلك الوتر و لیس من العیدان فی شی لا صورة و لا صوتا و بالغوا علی و علی کل مستور ان یتناظر اهل الدین فی العیدان و الطنابیر» (همان: ۲۵۰ ر).

جالب آن است که در شرح احوال ابن خفیف نیز به هر دوی این مسافرت‌ها اشاره شده است. شیمل حدس می‌زند که ابن خفیف چهار یا شش بار به مکه رفته است: «نخستین بار در سنین بلوغ با کشتی به جده سفر کرد؛ علی‌رغم جوانی در کوه ابوقبیس مکه که اولیا آنجا گرد می‌آیند به اجتماع آنها وارد شد» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۱۶). داستان سفر ابن خفیف به شام نیز مشهور است؛ او در آنجا به اتهام سرقت از خانه رنگرزی دستگیر می‌شود و محکوم می‌گردد که به جرم دزدی دستانش بریده شود؛ پادشاه که پیش از این از غلامان پدر ابن خفیف بوده، برای اجرای حکم حاضر می‌شود؛ وی را می‌شناسد و به پای او می‌افتد و وی را آزاد می‌کند. بعدها از پیری از پیرهای شام می‌شنود که این جزای آن است که تنهاروی می‌کند و با فقرا و درویشان اختلاط و مجالست نمی‌کند و از ایشان مفارقت می‌جوید؛ شیخ نیز می‌گوید از آن پس تنهاروی نکردم و مجالست و مخالطت با فقرا اختیار کردم (همان: ۴۸). صورت‌های دیگر این واقعه را سبکی و مسعودی نیز نقل کرده‌اند (همان: ۱۶).

چرا نام اوصاف القلوب در فهرست آثار ابن خفیف نیست؟

از طریق منابع قدیم دو فهرست از آثار ابن خفیف در اختیار داریم: فهرست نخست را دیلمی در سیرت شیخ کبیر عرضه کرده و دیگری را جنید شیرازی در *شذالازار* به دست داده است. البته این دو فهرست هم‌پوشانی فراوانی با هم دارد. ابوالحسن دیلمی درباره آثار شیخ گفته است: «تصانیف مطول وی پانزده است و مختصرات همچنین پانزده و مسائل پراکنده کی از وی پرسیده‌اند و جواب آنک بداده است خود حدی ندارد» (همان: ۲۱۳). آنگاه می‌گوید: «اول تصنیف‌های شیخ کتاب شرف الفقیر بود، و آخر تصنیف‌های وی کتاب جامع الرشاد بود» (همان). تصنیف‌های مطول را چنین برمی‌شمرد: «کتاب الاستذکار، و کتاب الفصول فی الاصول، و کتاب المنقطعین، و کتاب الجوع و ترک الشهوات، و کتاب لبس مرقعات، و کتاب الاعانة، و کتاب اختلاف الناس فی الروح، و کتاب المعراج، و کتاب الرد علی ابن سالم، و الرد علی ابن زینان، و کتاب الاعتقاد و کتاب المنهج فی الفقه» و کتاب‌های مختصر وی را چنین برمی‌شمرد: «کتاب الاقتصاد، و کتاب اللوامع، و کتاب المفردات، و کتاب المشیخه، و کتاب فضل التصوف، و کتاب فرق بین التقوی و التصوف، و کتاب الاستدراج و الاندراج، و کتاب الجمع و التفرقه و کتاب بلوی الانبیاء، و کتاب المحبته، و کتاب الود و اللفة، و کتاب رسائل علی بن سهل، و کتاب السماع، و کتاب معرفة الزوال» (همان). در *شذالازار* علاوه بر کتاب‌های فوق، سه کتاب دیگر به وی نسبت داده شده که عبارت است از: کتاب المعتقد الصغیر و الکبیر، کتاب اسامی المشایخ و کتاب شرح الفضائل (جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۴۳).

پرسش مقدری که باقی می‌ماند آن است که اگر برپایه شواهد طرح‌شده در این مقاله، رساله موسوم به «اوصاف القلوب» نوشته ابن خفیف است، چرا نام این کتاب در این دو فهرست نیامده است؟ در این باره دو احتمال

می‌توان طرح کرد. نخستین احتمال اینکه دیلمی و جنید شیرازی از وجود چنین کتابی در آثار شیخ بی‌اطلاع بوده‌اند و بنابراین نام این کتاب در فهرست آنها نیامده است؛ زیرا در فهرست آنها اشاره‌ای به رسالهٔ وصیت/بن‌خفیف نیز نشده است؛ در حالی که این رساله که آنه‌ماری شیمل آن را تصحیح و منتشر کرده بی‌تردید از آن ابن‌خفیف است. اما احتمال پذیرفتنی‌تر آن است که نام حقیقی این کتاب، چیزی جز *اوصاف القلوب* است؛ همچنانکه اشاره شد، به دلیل افتادگی برگ‌های ابتدایی نسخه، ما از نام حقیقی کتاب اطلاع نداریم و نمی‌توان دربارهٔ آن قطعی اظهار نظر کرد؛ گمان می‌رود که *اوصاف القلوب* نامی است که کتابدارها به دلیل تکرار این ترکیب در اوایل کتاب، بر نسخه نهاده‌اند. قرینهٔ دیگری که این گمان را تقویت می‌کند این است که عنوان *اوصاف القلوب* با محتوای کلی کتاب همخوانی ندارد؛ زیرا از فصول چهارگانه کتاب تنها فصل نخست به مفهوم قلب و اوصاف آن پرداخته و سه فصل دیگر از نظر موضوع از شمول نام کتاب خارج است. در بین نام کتاب‌هایی که در دو فهرست یادشده به ابن‌خفیف نسبت داده شده، هم‌خوان‌ترین نام با محتوای کتاب *الفصول فی الاصول* است؛ می‌توان حدس زد که نام حقیقی کتاب، *الفصول فی الاصول* باشد؛ هرچند در غیاب قراین قطعی‌تر نمی‌توان به این حدس اطمینان داشت.

نتیجه‌گیری

نویسندهٔ این مقاله کوشید با عرضهٔ سه دسته دلیل نشان دهد نویسندهٔ رسالهٔ موسوم به *اوصاف القلوب* ابوعبدالله بن خفیف شیرازی است. این سه دسته دلیل از سه طریق به دست آمد: ۱) با بررسی سلسلهٔ اسناد راویانی که نویسندهٔ *اوصاف القلوب* از آنها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم حدیث و حکایت نقل کرده است و از آنها دو نکته مهم روشن می‌شود: الف) پنج نفر از کسانی که نویسندهٔ *اوصاف القلوب* از آنها مستقیماً نقل حدیث کرده است، با ابن‌خفیف نیز ارتباط مستقیم داشتند و او در مجالس سماع حدیث ایشان شرکت می‌کرده است. ب) نویسندهٔ *اوصاف القلوب* بیشترین احادیث را به‌طور غیرمستقیم از راویانی روایت کرده که اسامی «صاحب» یعنی شاگردان آنها در زمرهٔ استادان حدیث ابن‌خفیف نیز دیده می‌شود. ۲) ابونعیم اصفهانی، نویسندهٔ *حلیة الاولیا* که از نزدیک با ابن‌خفیف در ارتباط بوده است، در باب ذکر از وی سخنانی را نقل می‌کند که تقریباً لفظ یا مضمون همهٔ آنها را می‌توان در *اوصاف القلوب* یافت. ۳) نویسندهٔ *اوصاف القلوب* در کتاب خود اشاره می‌کند که شخصاً ناظر دو واقعه در شام و مکه بوده است. در زندگی‌نامهٔ ابن‌خفیف نیز به هر دوی این مسافرت‌ها اشاره شده است. مجموع این سه دلیل تقریباً جای شبهه‌ای باقی نمی‌گذارد که «ابوعبدالله» یادشده در متن *اوصاف القلوب* همان «ابوعبدالله بن خفیف» است؛ اما دربارهٔ اینکه چرا نام این کتاب در دو فهرستی که دیلمی و جنید از آثار شیخ داده‌اند، نیامده است، دو گمان مطرح شد: یکی اینکه این دو از وجود این رساله آگاه نبوده‌اند و دیگر آنکه محتمل‌تر آن است نام حقیقی این رساله چیزی جز «*اوصاف القلوب*» بوده است؛ زیرا در خود کتاب به نام کتاب اشاره نشده است و به سبب افتادگی صفحات اولیهٔ نسخه، از نام حقیقی کتاب بی‌اطلاعیم؛ می‌توان احتمال داد که *اوصاف القلوب* نامی است که فهرست‌نویسان بر نسخه نهاده باشند؛ زیرا این نام با محتوای کلی کتاب نیز هم‌خوانی ندارد.

پی‌نوشت

۱. احتمالاً منظور از قصیده شعر است نه قالبی خاص.
۲. علاوه بر موارد یادشده، آیات و روایاتی که ابن‌خفیف بنابر متن *حلیة الاولیا* در این بخش مورد استناد قرار

می دهد دقیقاً همان‌هایی است که نویسنده اوصاف القلوب نیز بدانها استناد جسته است؛ از آن جمله است:

• *حلیة الاولیا*: لقوله عليه السلام: «من أطاع الله فقد ذكر الله، و إن قلت صلاته و صيامه و تلاوته» (اصفهانی، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: ان رسول الله ص قال: «من أطاع الله فقد ذكر الله، و إن قلت صلاته و صيامه و تلاوته» (*اوصاف القلوب*: ۴۶ ر).

• *حلیة الاولیا*: لقوله تعالى: «من ذكرني في نفسه ذكرته في نفسي» (اصفهانی، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶).

اوصاف القلوب: ما روى عن رسول ص فيما روى عن ربه: «من ذكرني في نفسه ذكرته في نفسي» (*اوصاف القلوب*: ۶۱ ر).

• *حلیة الاولیا*: لقوله عليه السلام: «أفضل الذكر لا إله إلا الله» (اصفهانی، ۱۹۷۴، ج ۱۰: ۳۸۶)
اوصاف القلوب: جابر بن عبد الله يقول سمعت رسول الله ص يقول: «ان أفضل الذكر لا إله إلا الله» (*اوصاف القلوب*: ۴۵ ر)

منابع

- ۱- ابن خفیف، ابو عبدالله (۱۳۷۷). «رسالة فضل التصوف على المذاهب»، معارف، تصحيح فاطمه علاقته، دوره ۱۵، شماره ۱ و ۲، ۵۱-۸۰.
- ۲- ابن خفیف، ابو عبدالله (۱۳۷۸). «شرف الفقهاء»، معارف، تصحيح فاطمه علاقته، دوره ۱۶، شماره ۱، ۹۸-۱۳۲.
- ۳- ابن عساکر (۱۹۹۵). *تاريخ دمشق*، تصحيح عمرو بن غرامة العمروی، دوره ۸۰ جلدی، دمشق: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزيع.
- ۴- اصفهانی، ابونعیم (۱۹۷۴). *حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء*، تصحيح مصطفی عبدالقادر العطاء، دوره ۱۰ جلدی، قاهره: چاپخانه سعادت.
- ۵- بروکلیمان، کارل (۱۹۵۹). *تاريخ الأدب العربی*، ترجمه عبدالحلیم النجار، دوره ۶ جلدی، قاهره: دارالمعارف، چاپ پنجم.
- ۶- جنید شیرازی، ابوالقاسم (۱۳۲۸). *شدالازار فی حط الاوزار عن زوار المزار*، تصحيح محمد قزوینی و عباس اقبال، تهران: کتابخانه مجلس.
- ۷- دیلمی، ابوالحسن (۱۳۶۳). *سیرت شیخ کبیر ابو عبدالله ابن خفیف شیرازی*، ترجمه یحیی بن جنید شیرازی، تصحيح آنهماری شیمیل، به کوشش توفیق سبحانی، تهران: بابک.
- ۸- سبکی، تاج‌الدین (۱۴۱۳). *طبقات الشافعیة الکبری*، تصحيح عبدالفتاح محمد حلو و محمود محمد طنحی، دوره ۱۰ جلدی، قاهره: دار إحياء الكتب العربیة، چاپ دوم.
- ۹- سمعانی، عبدالکریم (۱۹۶۷). *الأنساب*، دوره ۱۳ جلدی، تصحيح عبدالرحمان بن یحیی المعلمی، حیدرآباد: دایرة المعارف عثمانی.

iqtisād): *biographische Studien, Edition und Übersetzung*, Stuttgart: Steiner.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی